

РЕДАКТОРСКИ БЕЛЕЖКИ

Състояние на изворите

Представените тук народни песни са записвани през периода 1964-1980 г., когато основна задача пред българските фолклористи е била да запишат възможно най-голям брой народни песни. В преследването на тази цел те са събирали образци на песенната фолклорна култура както в рамките на специално организирани теренни експедиции в различни български селища, така и сред участниците на различни фолклорни събори-надпявания. Повелята за натрупване на колкото е възможно повече песни е утвърдила практиката записвачите да фиксират на магнетофон изпълнението на първите няколко стиха, а текстът на всички останали да записват на ръка под диктовката на певците – тактика както за печелене на теренно време, така и за икономия на магнетофонните ленти. В някои случаи вероятно и самите певци са отказвали да пеят песните открай докрай.

След завършването на теренната работа магнетофонните ленти и водените от записвача бележки са били приемани във фолклористичните архиви. Следвал е процес по „обработване“ на материалите, така че да влязат в научна употреба: песните са били нотирани (най-често от записвача), а текстовете им – преписвани на пишеща машина и дешифрирани (когато е необходимо) от записвача или служител с друга квалификация. В този момент, нотирана и набрана на пишеща машина, всяка песен била каталогизирана и ставала годна за научно ползване във фолклористичните архиви. Краен хоризонт на целия този работен процес е било съставянето на „капитални“ сборници с фолклорни песни, представящи музикално-песенната традиция на отделни български диалектни области. Последната стъпка – съставянето, редактирането и обнародването на сборника – правим ние.

Този предварителен екскурс е необходим, за да хвърли светлина върху някои специфични особености на свързаните с настоящия сборник материали. Те са 4 вида:

1. **Музикални записи** на изпълнените песни – 1415 на брой, чиито дигитални версии в MP3 формат прилагаме в почти автентичен вид (след внимателна техническа обработка по отстраняване на нежеланите шумове). В голямата си част музикалните записи съдържат изпълнение на началните няколко стиха от песента; в редки случаи – записаните на окръжния събор-надпяване в гр. Елхово през 1980 г. песни и някои кратки образци – притежаваме запис на изпълнението на целите песни.

2. **Ръкописните теренни** тефтери на Тодор Джиджев (надолу ще ги наричаме **ръкопис**), в които той е отразявал текстовете на песните – както записаната на магнетофона начална част, така и изречитираното продължение. Тук са вписвани също и личните данни за изпълнителите, сведенията за контекста на изпълнение на песните, както и непознатите диалектни думи. Ръкописите носят всички белези на теренния запис: невинаги доловена стихова организация, почти отсъстваща пунктуация, липса на фонетичен стандарт и пр.

Разполагаме само с част (13 броя) от ръкописите на записвача, отразяващи първичното фиксиране на текстовете на обнародваните песни. Техни дигитални копия в JPG формат прилагаме в диска към книгата.

3. **Нотописи** на записаните песни (надолу – **нотопис**). Всички нотни дешифрации са дело на Тодор Джиджев; понякога те са правени преди набора на текста (и го предхождат в горната част на листа), в други случаи – след набора на текста (и са прикрепени към него с карфици или кламери). Набрани в LilyPond формат, нотописите са дял от електронната версия на сборника.

Посочените дотук извори са завеждани в архива на бившия Институт за музика със сигнатури от типа ТД-98-2-21 или ВА-1-2-3, отразяващи последователно: съкращението на името на записвача

(ТД – Тодор Джиджев, ВА – Вергилий Атанасов), номера на музикалната лента, номера на страната (1 или 2) и номера на поредния запис в рамките на съответната лента. За удобство и от коректност съхраняваме сигнатурите като идентификатори в дигиталната библиотека и ги изписваме в горния десен ъгъл на нотописа на всяка песен.

4. **Машинописен набор на песенните текстове** (надолу – **машинопис**). Машинописът представлява буквално възпроизвеждане на песенните текстове, както са фиксирани те в теренните тефтери, без да показва никаква допълнителна работа върху пунктуацията (не е въведена дори пряката реч), без фонетична стандартизация и без опит за уточняване на стиховата организация. Машинописният набор категорично не само не е излязъл под ръката на Тодор Джиджев, но не е бил нито редактиран, нито консултиран с него; вероятно той е дело на служител с друга квалификация в бившия Институт за музика. Мотивите за това заключение са няколко:

А. Машинописът последователно не предава грижливо събираните от Джиджев записки за ситуациите на функциониране на песните в автентична среда – решение в разрез с изискванията на фолклористичната школа и педантичността на записвача. Нещо повече, в него не са преписани дори бележките в полетата, в които записвачът фиксира значенията на употребените в песните непознати диалектни думи.

Б. Авторът на машинописа последователно е разчитал установен в практиката на записвача знак за епанафора (повторение на края на стиха в началото на следващия) като знак за нетипичната за народната песен анафора (повторение на началото на стиха в началото на следващия). В тези случаи сме възстановили автентичния вариант: *и си умила русата глава, / русата глава, дългата коса* вм. *и си умила русата глава, / и си умила дългата коса; фъркала ѝ звезда из Леком поле, / из Леком поле, приз Бяло море* вм. *фъркала ѝ звезда из Леком поле, / фъркала ѝ звезда приз Бяло море*. В много от тези случаи адекватността на тази редакция е потвърдена от музикалните записи.

В. Машинописът съдържа неправилно разчетени думи от теренните записи – и понякога такива, които унищожават разбирането на съдържанието:

Машинопис	Музикален запис, ръкопис
Марийка турчан любила – тя гу ѝ на книга любила, турчан на книга не знае.	Марийка турчан любила – тя гу ѝ на шига любила, турчан на шига не знае.
Като са върна от вода, аз имам , лельо, ведрата,	Като са върна от вода, аз взимам , лельо, ведрата,

Няма никакво съмнение, че в такива случаи не може да става дума за грешка на Тодор Джиджев – още повече в безспорно неговия нотопис под нотите в първия случай стои „шига“, а не „книга“ и т.н. Трябва обаче да признаем, че, с изключение на подобни недоразбирания, криворазбирания и на дребни технически грешки, главно уцелване на съседни в клавиатурата букви (*разари си трис-та дюлгери* вместо *пазари*; *свене* вм. *с мене*; *света Патка* вм. *Петка*), машинописите съвестно предават съдържанието на тефтерните записи.

Съставителство на сборника

Някъде през 1980 година Тодор Джиджев е започнал подготвителна работа по съставянето на настоящия сборник. След като е подбрал обнародваните тук песни сред по-обширен свод свои теренни записи от Тракия, записвачът е оформил и гръбнака на неговата структура, като работно е оформил по функционален признак следните цикли, обособени в отделни папки: коледарски, лазарски, жътварски, седенкарски, хороводни, трапезни, гергьовденско-еньовденски, на пеперуда, градски песни и инструментални мелодии. В рамките на тези цикли подредбата на песните изглежда е предстояла, тъй като ги заварихме подредени по хронология на записите (а това значи и по възходяща номерация на сигнатурите им в днешния Институт за изследване на изкуствата –

БАН). Предстояла е и редакторска работа, но тя не е започнала явно поради трудности от административен характер, още повече, че скоро след това единството на материалите е унищожено: при поредната институционална и административна трансформация в БАН музикалните записи и ръкописите на записвача остават в тогавашния Институт за музика (днес Институт за изследване на изкуствата), а машинописът и нотописите попадат в тогавашния Институт за фолклор (днес Институт за етнология и фолклористика с Етнографски музей).

Редакционна концепция

Това е видът, в който заварихме през 2010 г. проекто-сборника. Опитавме да се допитаме до Тодор Джиджев както по отношение на цялостната концепция, така и по конкретни казуси, но той се усъмни в полезността си, като се позова на напредналата му възраст, влошаващото му се здравословно състояние и огромната времева дистанция от тези занимания (46 години след най-ранните и 30 години от най-късните записи). След предоставения ни *carte blanche* и пожеланието за попътен вятър започнахме работа.

При редакцията на текстовете в съдържателно отношение се сблъскахме с две основни трудности. Първата беше констатирането на отделни, очевидно неправилно разчетени думи в онези части на машинописа, които не можехме да сверим с данните в другите извори – това са частите, останали незаписани на магнетофонна лента, в онези случаи, когато не притежаваме и ръкописния им източник – теренните тефтери. Когато не помагаша нито справката с друга употреба на думата в същия текст (народната песен се отличава с висока повторителност), нито разпознаването на типични формули, нито откриването на сходен песенен вариант, трябваше да гадаем. И, струва ни се, успешно. Понякога без много напрежение, както например в случая, когато разгадахме, че зад словосъчетанието *Вълчов харатник* се крие недобре разчетената диалектна форма на турската дума за побратим *аретлик*, в случая явно *харетлик*. Друг път по-трудно – ето как разшифровахме енигматичните стихове, които се появяват в контекста на разказ за Руско-турската война:

Машинопис

Захра се с турци напълни,
в **каежик**, Димко, стигнали,
в **каежик**, Димко, каели,
каели, Димко, палели?!

Редактирана версия

Захра се с турци напълни,
в **Каеджик**, Димко, стигнали,
в **Каеджик**, Димко, колели,
колели, Димко, палели?!

Тук *Захра*, разбира се, е версия на турското име на Стара Загора ‘Ески Заара’, а *Каеджик* – на някое от тракийските села със старо име Каяджик (вероятно Скалица, Хасковско или присъединеното към Димитровград с. Раковски). Трябва да признаем, че нуждата от подобни намеси не беше голяма.

По-сериозен и по-неочакван се оказа друг проблем – свръхналичието на данни. В редица случаи по отношение на едни и същи текстови части имахме 4 различни версии: музикален запис, нотопис, теренен **ръкопис** и машинопис. В този случай изникна въпросът кой вариант заслужава най-висока степен на доверие.

Съгласуване на различните версии

1. С най-висок приоритет на доверие ползвахме нотописа на Джиджев, водени от презумпцията, че той е резултат от решение на записвача след прослушване на музикалния запис и справка с теренните записки.

2. С по-ниско доверие ползвахме музикалния запис, отразяващ изпълнението на песента, и ръкописа, фиксиращ нейната декламация.

3. Като най-отдалечен от автентичното изпълнение „запис“ интерпретирахме – по ясни причини – машинописа.

Тази концепция обаче може да бъде прилагана само по отношение на случаи, в които трябва да бъде реконструиран адекватен вариант от гледна точка на разбирането. В повечето случаи основаното на изначални предпоставки фаворизиране на един източник за сметка на друг е неправомерно, защото различните версии следва да се интерпретират като равностойни варианти. Да поясним: както е добре известно, фолклорният песенен текст не представлява завинаги фиксирана цялост, а се съхранява в паметта на изпълнителя под формата на формули – както словесни, така и музикални. Почти азбучно правило е, че всяко изпяване фиксира потенциално уникален текст и че дори две последователни изпълнения показват понякога чувствителни текстови вариации; още повече са те, когато веднъж песента е изпята, а втори път – издекламирана. Оттук и въпросът: как да изберем все пак крайна текстова версия, без да тълкуваме отхвърлените варианти не като непълноценни, а просто като други, различни. Формулирахме три принципа, които следваме:

Максимална пълнота

Многобройни са случаите, при които в някои от източниците откриваме отделни стихове, отсъстващи в другите – очевидно е, че те са „пропуснати“ (или „добавени“ – в зависимост от метафората, която решим да употребим) било при песенното, било при декламационното изпълнение. Във всички такива случаи оформяме крайната текстова версия чрез кумулативно събиране и съгласуване на всички съществуващи в отделните варианти стихове, независимо от източника на заемане (освен в случаите, в които това е невъзможно, за които ще стане дума по-долу). По тази причина крайните редактирани версии понякога съдържат повече стихове, отколкото се чуват в музикалния запис.

Приоритет на записа

Вариации в текста, фиксиран в различните източници, се наблюдават и в още два случая. Първият обобщава всички случаи, в които почти идентично значение е изказано в рамките на стиха чрез употребата на взаимозаменяеми думи или формули, еднакво добре вместиращи се в ритмичната организация: *сичките бягаха – хората бягаха; варди – пази; повика – извика; кат излезе – че излязла; мама си Добра оглави – та я майка хи оглави; Янка мама тихом дума – Янка майке йотговаря*. Вторият случай представят песни, изградени въз основа на „съшиване“ (терминът е на В. Шкловски) на сходни синтактико-семантични цялости, чиято последователност е факултативна и може да варира – популярен пример например е изреждането: *ке се престора на мрена риба, ке се престора на църна чума, ке се престора на люта змия и т.н.* В тези случаи измежду вариативните редувания в книгата даваме приоритет на изпятата пред продиктуваната текстова версия – в името на ползвателя, който ще чете и слуша синхронизирано изпълнение и текст. За изследователя на вариантността и формулността в народната песен (ако се появи такъв) остава възможността да сверява редактираните текстове с теренните ръкописи на Джиджев, чиято дигитална версия прилагаме в диска към книгата.

Вариативност

В някои случаи (песни 107, 414, 496, 736, 1019 и други) разликите между изпято и продиктувано са така големи, че не могат да бъдат съгласувани. В такива случаи – в името на изявяване на вариативността – прилагаме двата варианта като паралелни текстове, диференцирани в рубриците: „изпят вариант“ и „продиктуван вариант“.

Подреждане на песните

При структурирането на сборника следваме натрупания и утвърден в предходни сборници опит на автори и редактори при уважение към авторската воля на записвача-дешифратор. В материалите на Джиджев песните бяха разпределени според културната им функция в следните групи:

коледарски, лазарски, на ладуване, на Еньовден, на Гергьовден, на пеперуда, сватбени, жътварски, седенкарски, хороводни, на моабет, на кавали, градски, инструментални. Облягайки се на тази първична класификация, ние я доразвиваме, като я вплитаме в по-висока степен на структурираност. Как? На високо ниво на абстракция формулираме три големи свръхдяла: обредни (изпълнявани в рамките на някакъв ритуал), трудови (съпътстващи трудовия процес) и празнични (озвучаващи празничната ситуация) песни. Като първи поддял от обредните обособяваме календарнообредните песни, сред които изпъкват изпълняваните по време на коледуване и лазаруване образци, а като втори поддял – семейнообредните песни, представени от сватбения цикъл. Абстракцията трудови песни обобщава три поддяла: песни на полски труд (жътварски), пастирски и седенкарски. Празничните песни са представени от два големи цикъла: изпълнявани на хоро и на трапеза.

В рамките на отделните цикли прилагаме няколко логики на подреждане. В някои случаи последователността на песните отразява хронологията на ритуалното (коледарски, лазарски, сватбени) или трудовото (жътварски) действие. В друг случай песните са обособени според вида трудово коопериране, което те обслужват (седянка, попрелки, межия). Богатият цикъл хороводни песни разделяме на: хора, изпълнявани на обред в рамките на годишния календар (коледарски, великденски, лазарски и пр.) и в рамките на индивидуалния жизнен път (сватбени), на празнични необредни хора в рамките на годишния календар (зимни, пролетни и пр.) и при други ситуации (по всяко време, на мегдана, на гости, на вечерни хора и пр.). Трапезните песни подреждаме по азбучен ред на пълнозначните думи в първите им стихове.

Музиковедска редакция

Две основни предизвикателства пресрещнаха музиковедската редакция. Първото е обективно: заимстваните от западноевропейската музикална теория знаци, модели и схеми за нотопис в редица случаи са неприложими по отношение на достоверното и пълноценно писмено отразяване на предмодерната нетемперирана българска народна музика. Ето защо, всеки български музикограф, занимавал се с дешифриране на нетемперирана народна музика, търси и създава допълнителни графични знаци, чрез които прави опит вярно да отразява нейните особености – намерение, изискващо владеене на определена методика и техника на нотирането на народни песни.

Второто предизвикателство е осъзнаването на факта, че нотирането на народни песни е специфичен акт на документирание, носещ авторския почерк на дешифратора. По тази причина една песен може да бъде дешифрирана по множество начини, като всеки от тях е приближение към оригинала – ето защо, в редица случаи Тодор Джиджев предоставя различни графични изрази за една и съща песен, достигащи до 6 различни варианта (песен 625).

Нещо повече, Тодор Джиджев неведнъж проблематизира нотирането като едно от най-важните звена в теоретичното изследване на българската народна музика и отбелязва, че съществуват различия в подхода на музикографите (дешифраторите) към изразяването на мелодиката, ритъма, метрума, темпото. Като осъзнава проблемите на музикографите при дешифрирането на народна музика, ученият подчертава, че всяка нотограма трябва да бъде изработвана с чувство на голяма отговорност, така че да не оставя съмнение относно вярното изразяване на звуковия запис. Публикуваните в сборника нотограми на Тодор Джиджев са показателен пример за неговата впечатляваща прецизност и добросъвестност да отбелязва уловените разлики между отделни фонографирани изпълнения на песенните строфи. Това може да се види в много примери, където са обозначени на отделни петолиния варираните пасажии в нотираните песни.

Водени от разбирането, че коригирането на една нотограма според вкусовете и разбиранията на друг музикограф, е неправомерно, се ограничаваме с минимални намеси в нотограмите от музиковедска гледна точка, които допускаме само в случаи на очевидни пропуски в мелодично, метроритмично или в друго отношение. Следва да направим още няколко уговорки:

1. Обнародваме всички нотограмни варианти на Тодор Джиджев, без да фаворизираме която и да е от тях, при песни, фиксирани по повече от един начин (срв. песни 111, 458 и други).

2. Съхраняваме и индивидуалните различия в изпълнението на една песен от отделни певци (срв. песен 413), както и фиксираните варианти в изпяването на отделни стихово-семантични цялости в рамките на една песен (вж. напр. песен 283).

3. Уважаваме авторската воля и в някои случаи, когато дешифраторът е изписал в рамките на петолинието не първия, а някой от следващите стихове (песни 527, 528 и други).

4. Не добавяме информация за специфичното темпо на песента в случаите, когато тя не е приложена от записвача.

5. Не добавяме информация за абсолютната височина на финалния тон в случаите, когато тя не е приложена от записвача.

Текстова редакция

В бързината на теренния запис Тодор Джиджев е фиксирал съдържанието на песните в твърде работен вид: той невинаги е разгадавал стиховата структура, почти никога не е оформял диалога в песните, рядко е поставял пунктуационни знаци. Всички тези задачи той е оставил за внимателна бъдеща редакция. В същото време той особено грижливо е фиксирал рефрените и старателно е събирал контекстуални сведения: време и място на изпълнение на песента, особености на локалната фолклорна традиция, значение на непознати диалектни думи. От своя страна ние сме постарали:

1. да изйвим максимално контекстуалните записки от тефтерите, последователно нефиксирани в машинописа: в сборника те са означени като бележки на записвача;

2. да предоставим допълнителни сведения в случаи на затруднено разбиране – тези данни са изйвени като бележки на редакторите;

3. да добавим пунктуационни знаци, облекчаващи разбирането. Последователно въвеждаме пряката реч на персонажите с дълго тире (–), а в кавички („“) изписваме чужда реч, когато тя е предадена в рамките на речта на персонажите;

4. да въведем принципа като заглавие на песента да бъде ползван първия стих, с изключение на рефрена (ако такъв има).

Стихова редакция

Особено внимание обръщаме на стиховата редакция. На терен Тодор Джиджев е записвал текста на песните, без да има време да огледа внимателно стихосложението им – работа, която явно е планирал да свърши впоследствие. Възможността внимателно да анализираме стиховата структура ни позволява да нанесем известни корекции – най-често намесите ни се състоят в преобръщане на шестсрични или седемсрични стихове в дванадесетсрични (6 + 6) или четиринадесетсрични (7 + 7). С това не изневеряваме на автентичната стихова структура, а я реконструираме; не вървим и срещу преценката на записвача – ясно е, че когато е започвал да фиксира първия стих, той е нямал представа за целостта на песента и е опростявал нейната структура.

Тодор Джиджев е бил особено затруднен (както впрочем и ние) как да фиксира случаите с „анадиплоза“ (повторение на думи от три срички в края на всеки стих като отпяване в началото на следващия), каквито се срещат в песни 360, 361, 364, 394, 400, 417, 442 и други. Във всички такива случаи той е фиксирал началните „отпявания“ като отделни стихове – явно временно решение, което редактираме по следния начин – едновременно четивен и коректен спрямо стиховата структура:

Тефтер и машинопис

Маро льо,
скара са Мара свикърва,
свикърва,
от обяд до икиндия и т.н.

Редактирана версия

Маро льо, скара са Мара свикърва
свикърва, от обяд до икиндия и т.н.

Брой срички на стих

В огромното им мнозинство представените песни притежават свръхустойчива вътрешностихова организация (брой срички на стих, място на интонационната пауза или на цезурата в рамките на стиха). Вътрешностиховата организация невинаги е била отразена точно от записвача по две причини: заради бързото фиксиране на текста, при което дребни грешки са допустими, и поради факта, че при декламацията на текста изпълнителят невинаги съумява да се вмести в стиховия размер, както би сторил в акта на изпяване. По тази причина възстановяването на вътрешностиховата организация в онези случаи, при които това е възможно, е не само допустимо, то е и желателно.

В името на тази цел се възползваме от създаденото от Николай Киров програмно решение, което анализира автоматично броя срички в стиха и представя резултат от следния вид:

1: 8 Запалила е Марийка
2: 8 Османпашови яхъри (2)
3: 8 със триста сиви катъра
4: 7 и с петстотин жребеца.
...
22: 8 „Иде си наша Марийка (2)
23: 8 и носи вода студена!“

01 02 03 04 05 06 07 08
14 11 10 05 22 02 03 22

Нужно е пояснението, че първата цифра на всеки ред представя номера на стиха, втората – броя срички в него; последните два реда отразяват колко на брой думи завършват (последен ред) на съответната сричка (предпоследен ред) в рамките на стиха. В посочения пример се вижда ясно една песен от 23 стиха, в рамките на която 22 стиха се подчиняват на структурата 5 + 3, а само един (четвърти) – не. Тази висока степен на организираност ни позволява да допуснем, че четвъртият стих също се подчинява на изведената логика, но е фиксиран неточно, ето защо го изправяме чрез заместване с със със: и със петстотин жребеца (в случая оправдаността на корекцията намира потвърждение и от музикалния запис). При този тип редакция на стиха следваме следните принципи:

1. намесваме се в случаи, при които отделни стихове се отклоняват от утвърдена в останалата част на песента вътрешностихова организация, най-често в частите на текста, които не са били изпяти, а издиктувани;

2. не се намесваме, когато стабилна вътрешностихова организация в рамките на песента като цяло няма или е твърде неустойчива;

3. не се намесваме, когато такава организация съществува, но певецът в акта на изпълнение „сдъвква“ по-голям брой срички или „развличва“ по-малък брой спрямо утвърдената стихова формула.

Намесите ни са главно съсредоточени върху служебни и непълнозначни думи, в редки случаи – до съкратено или разширено изписване на пълнозначни. Те са два вида:

А. Премахване на сричка: *долу-нагоре* вм. *долу и нагоре*; *тебе ша, байне, убият* вм. *да убият*; *таз година, дайс’ и осма* вм. *дайсе и осма*; *черква* вм. *черкова*; *кат* вм. *като* и пр.

Б. Добавяне на сричка: *грабнала ѝе пъстри стомни* вм. *грабнала ѝ*; *играеха* вм. *играха*; *да расте и да порасте* вм. *да расте, да порасте*; *минали гори и води* вм. *минали гори, води* и пр.

В много редки случаи се е налагало да коригираме стихове, които се разминават с повече от една сричка от стандарта, срв. напр.: *в бащини равни дворове* вм. *у бащини си равни дворове*.

Фонетични редакции

Особено належащи бяха фонетичните редакции. В бързината на записа на терен Тодор Джиджев не е прилагал последователен езиков стандарт: старейки се да отрази особеностите на местния

диалект, той е изписвал отделни думи според правописния стандарт, други – според фонетичния, изписването на трети е плод на случаен избор. Нещо повече, дори в рамките на една песен се срещат три вида фиксации на явно една и съща дума, която се произнася по един и същ начин (*одговаря, утговаря и удговаря*); други думи са фиксирани по стандарт, който не е нито правописен, нито фонетичен: *аганцата, гълаба, падар, чивчия, сабур* (вм. събор), *тамница, Лазъра, витукосо, въкъл, чакъла* (вм. чакала), *къту, двама, кремаклиш, сашит, оловили* и т.н. Задачата по въвеждане на единен езиков стандарт изглежда е предстояла и не е останала завършена.

Две са възможните крайни алтернативи по отношение на езиковия стандарт: или употребата на последователен фонетичен запис (фиксиране на звуковете така, както се чуват), или нормализация според книжовната писмена норма. Само че и двете полюсни решения са непрепоръчителни: първото решение би направило текстовете нечетивни, а второто – неавтентични. Затова, следвайки установена традиция във фолклористиката, ние ползваме компромисен вариант между тези два полюса. В какво се състои той?

Добре знаем, че когато казваме *откакто, сбор и град*, произнасяме *уткакту, збор, грат* поради редуцията на неударените гласни звукове и обеззвучаването или озвучаването на съгласните според различни условия в рамките на думата. Ето защо, изписването на характерните за българския език прояви на редуция, озвучаване и обеззвучаване, когато те не са в разрез с правоговорната книжовна норма, би имало за резултат представянето на картина на типичните за българския език фонетични закони, а не на местния диалект. По тази причина нормализираме всички фонетични рефлексии, които са резултат от устното произнасяне по принцип и в този смисъл са присъщи и на книжовния правоговор. Така предложената редакторска концепция съхранява всички езикови особености, излизайки извън рамките на книжовния правоговор и са собствено диалектни, за сметка на характерните за книжовния правоговор, като по този начин не унищожаваме диалекта, а го правим по-видим. Следното подробно изброяване дава отчет на типовете наши намеси:

1. Заличаваме всички случаи на обеззвучаване на съгласни звукове, когато те са следствие от изговарянето, а не са плод на диалектен рефлекс: *ас* → *аз*; *одговаря* → *отговаря*; *търгофче* → *търговче*; *толкос* → *толкоз* и т.н.

2. Заличаваме всички случаи на озвучаване на съгласни звукове при същите условия: *згоденичка* → *сгоденичка*; *збогом* → *сбогом*; *цъпти* → *цъпти*; *свадба* → *сватба*; *збираше* → *сбираше*; *зговорница* → *сговорница*; *одговаря* → *отговаря*; *одряза* → *отряза* и т.н.

3. Отнасяме към правописните норми редуциите на гласни, когато те не се разминават с нормите на книжовния правоговор: *бусиляк* → *босиляк*; *пули* → *поли*; *стаду* → *стадо*; *гулям* → *голям*; *зъгради* → *загради*; *зъмажи* → *замажи*; *прувикнала се* → *провикнала се*; *мъри* → *мари* и т.н.

4. Съхраняваме всички други диалектни особености, по-важните от които са:

А. Редуцията на „е“ в „и“, нехарактерна за книжовния правоговор: *жина, зимята, илека, кладиници, питела, попчи, сиденките, бире, зилена, идна* и пр.

Б. Палатализацииите: *аргатъе, боазитъе, въетрове, момньо, бельеше, будъеше, сиреньови, горъе, девъет, третъо* и пр.

В. Йотациите: *йегне, йочи, вийе, залюлейе, знайе, йобула, йотземат, буйен* и т.н.

Г. Трудноизброими други разнообразни фонетични рефлексии, непълна представа за които може да се добие от следното изброяване: *пролят* (вм. пролет), *турчан, моров, отворот, грейовна, дяца, либила, фръкнете, десетя, можая, фрърли, разлюляя, либили, кък, болис[т], любовница, гардина, ората, дулбаят, разчутийме, замръзая, дълги, пидисет, прайове, улова, иляда, довадят* и пр.

Последователно въвеждаме няколко правописни стандарта, нямащи отношение към звуковото съдържание, а само към начина на изписване:

1. Отразяване на мекост с „б“ след съгласен и с „й“ след гласен звук (Джиджев не е последователен и ползва форми като *Пйетър, редйеше, буьен, сънйът*) – при нас: *Пъетър, редъеше, буйен, сънът*.

2. В началото на думата отразяваме йотация чрез „й“, когато следващата гласна е „о“ (*йотговаря, йоплела се*) и чрез „ю“, когато е „у“ (*ютро*). В ръкописите се срещат и форми като: *ювен, ютговаря* и пр. В същия случай по отношение на личните имена в края на думата (*Кольо* или *Колю, Таньо* или *Таню*) следваме волята на записвача.

3. Съхраняваме група „шт“, без да я обобщим в „щ“ в случаите, в които тя е резултат от елизия на гласен звук – в името на ясното разбиране: *вашита, нашите* и пр.

4. Изясняваме остатъците от падежни окончания, когато те са фиксирани чрез изписването на алтернативни букви: *Чие е туй стадо, стадо реливо, / дали й Ивану или Стояну* вм. *Ивано, Стояно; най е Стояну сестрица* вм. *Стояно; тичом тича* вм. *тичум* и пр.

5. Съкращаваме двойно изразената мекост (невъзможна за произнасяне): *отрежа* вм. *отрежя, коня* вм. *конья* и пр.

6. Последователно – в името на коректното преброяване на брой срички в стих – изписваме личното име *Георги* в неговата фонетична версия *Гьорги*, т.е. така както се произнася.

7. Уеднаквяваме фонетичните варианти на личните имена в рамките на една песен, като избираме по-употребяваната форма. В подобни случаи фиксираме различните версии чрез редакторска бележка под линия от типа: „Колебание *Милуш – Мялуш*“. Изключение правим по отношение на свръхтипичната замяна на „я“ с „йе“ (когато следващата гласна е „е“ или „и“): *Янка – Йенке, Йенкина майка*.

8. В името на четивността последователно предпочитаме етимологичната логика пред правописния канон по отношение на гласните, които в името на стиховия размер подлежат на съкращение до „й“: *чуло й видяло* вм. *чулой-видяло; Тунджа й Ардалийка* вм. *Тунджа Ярдалийка* (в случая *й* замества *и*: *чуло и видяло; Тунджа и Ардалийка*); *станало й девет години* вм. *станалой, три хиляди свине й запасло* вм. *свиней* (в случая *й* замества *е*: *станало е, свине е запасло*). Според правописния канон обаче свързваме *й* с предходната гласна, когато то не замества друга гласна: *замъчи сай*. Плод на това решение са и правописно невъзможни форми като *йде, йдни, ймане, излезла* – навсякъде при разнотипна между логиката и граматиката жертваме граматиката.

Специфични редакторски знаци

Въвеждаме няколко специфични редакторски знака:

1. Водени от стремежа запазването на диалектната картина да не е за сметка на четивността на текста, въвеждаме квадратни скоби ([]), в които изписваме пропуснатите звуци – те не се произнасят, но са важни за разбирането: *[в]се, [х]айки, [х]амбари, бар[ем], о[т]де, пла[д]нина, кръс[т] дукато, лис[т] пуснала, [х]ладни, [х]лопа, два [д]ня, три [д]ня, за[х]лади се, [в]довец, из[х]раним, прос[тен] да си ми, свет Иване, т[в]ойте тенки дари, дивна ми града [Е]Русалима* и пр.

2. В отделни случаи – при диалектни думи или омоними, които предоставят възможност за двусмислено четене – поставяме ударение, което да изяви по-ясно значението на думата: *кòля, хòрата, вьртà, уда̀, дò ще, повалè, нашàта* и пр.

3. Ползваме утвърдените знаци за повторения на стихове.

4. С три тирета на отделен ред наред стиховете отбелязваме момента, в който завършва направеният музикален запис.

5. Рефрените са устойчиви стихово-мелодични структури, които се повтарят в рамките на цялата песен. С оглед пестене на място ги отбелязваме с подчертан шрифт само при първата им поява. В някои песни текстовото съдържание на рефрена се променя в хода на песента – в такъв случай фиксираме отново само първата поява.

6. Многоточие след края на текста поставяме в случаите, които изпълнителят е заявил, че не знае песента докрай – то е знак за незавършеност от гледна точка на изпълнителя.

7. За улеснение изписваме поредния брой на всеки стих, кратен на 5.

8. Различните мелодични варианти, изпълнени от различни певци или дешифрирани от Тодор Джиджев, отбелязваме с цифрите 1, 2, 3 и т.н. в началото на петолинето.

9. Извикванията и встъпванията отбелязваме с отделна нота в началото на петолинието, под която е поставена малка гласна буква – това е звукът, с който певецът встъпва в песента.

10. Използваме следните знаци за отразяване на специфични музикални модуляции: ↑ (повишение на височината на тона), ↓ (понижение на височината на тона), ∨ (скъсяване на тоновата трайност), ∧ (удължаване на тоновата трайност).

11. Съхраняваме разнообразните варианти, с които Тодор Джиджев е фиксирал музикалната орнаментика: ноти в дребен шрифт, букви и други графични знаци.

Показалци

При съставянето на показалците, представящи „карта“ на словесното богатство на песенния сборник, си поставихме пионерската, поне за България задача, да създадем описание на срещата на **всички** семантично пълнозначни думи. Това решение е измяна на досегашната традиция по съставяне на *Вещно-именен показалец*, но тази измяна е градивна – в името на ограничаването на подборността и субективността.

За да сведем аморфното множество от думи до удобен за ползване справочник, се облягаме на логиката на естествения език, който съдържа делението на думите като различни видове: съществителни, прилагателни и числителни имена, глаголи, наречия и т.н. Вярваме, че единственото приближение към семантичноориентираното търсене е лексикалноориентираното – ето накратко решенията, които вземаме в тази посока.

В името на лесното ползване свеждаме всички причастни форми до глаголните им основи: така глаголет *нея* в показалците обобщава не само всички нему производни глаголни форми (*нях, ще нее* и т.н.), но и всичките му варианти в минало несвършено и минало свършено деятелно причастия (*неел и нял*) и в минало страдателно причастие (*нят*). По същия начин постъпваме и с отглаголните съществителни (*неене*), така щяхме да постъпим и ако бяхме срещнали форми (каквито не открихме) в сегашно деятелно причастие (*неещ*) и на деепричастие (*неейки*). Тук са нужни две уговорки:

1. Към показалеца с прилагателни имена прехвърляме някои стари причастни форми, които отдавна са се превърнали в пълноценни прилагателни имена като: *зает, горец, клет, мътен, недодялан, незнаен, несговорен, приличен, проклет, хранен, шарен* и т.н.

2. Интерпретираме като деепричастия според тяхната функция дузина особени думи, участващи в състава на някои етимологични фигури като **виком вика, сочом сочи, зайдом зайде, сипом сипе, тътом тътне** и т.н., които изглеждат на пръв поглед изглеждат като наречия.

В резултат на това решение, както и след редуцията на непълнозначните думи (междуметия, местоимения, предлози и съюзи), получихме 5 показалеца, отправящи към употребата на всички съществителни, числителни и прилагателни имена, глаголи и наречия, като първите две публикуваме в книгата, а останалите – в приложения компактдиск.

Като съдържащ най-важните ориентири за съдържанието на песните, показалецът със съществителните имена е приложен в края на сборника. Той е разделен на четири подгрупи. В първата група (2.5.1) попадат всички съществителни нарицателни имена, побиращ списък на употребените в песните думи, назоваващи вещи, явления и пр. За удобство при ползване като отделно приложение (2.5.4) е предложен списък на употребените думи, назоваващи различни етнически, конфесионални и пр. групи. Други две таблици побират личните имена, разделени по смисъл на три групи: имена на хора или антропоними (2.5.2), имена на пространства или топоними (2.5.3) и имена на празници или еортоними (2.5.5). По отношение на антропонимите сме направили опит да фиксираме не само самото лично име, но и неговото контекстуално обкръжение – пояснение или устойчив епитет: *герджик Стойна, Марко търговче* и пр. – условие, което сами по себе си налагат и двусъставните топоними: *Бяло море, Ириборски кадалък* и пр. Макар и формално некоректно към антропонимите отнесохме словосъчетания, назоваващи устойчиви персонажи като *Божя майка, млада Бога, ясно слънце* и пр., тъй като те се доближават функционално до личните имена.

При съставянето на словесните показалци свеждаме огромно множество думи в различни граматични и диалектни форми до удобни за ползване форми, като следваме следните правила:

А. Фонетични

1. Зачиваваме фонетични диалектни видоизменения и отнасяме повлияните от тях думи към основните им книжовни форми: *кладъенец* → *кладенец* (смекчаване); *аджамия* – *аджемия* (втвърдяване); *йовчар* → *овчар* (йотация); *амбар* → *хамбар* (елизия); *керел* → *килер* (метатеза); *люшка* → *люлка* (прогресивна дисимиляция); *пайтон* → *файтон* (лабиализация); *приговарям* → *проговарям* (регресивна дисимиляция); *улезе* → *влизам* (силабилизация); *брашинель* → *бръшлян* (метатеза, йотация, екане); *ютори* → *отварям* (йотация, елизия) и пр.

Б. Морфологични

2. Отнасяме всички думи до една основна форма:

а. За съществителните имена – нечленуваната им основна форма в единствено число и евентуално – когато съществителното име е променливо по род – в мъжки род, като премахваме и умалителните форми: *бакала*, *бакалина*, *бакалката*, *бакалче* → *бакалин*. Правилото за отнасяне към мъжки род на думата целенасочено не е прилагано по отношение на роднинските термини: в показалеца са оставени както *кум*, така и *кума* и *кумица*, както *вуйчо*, така и *вуйна* и пр., както и по отношение на думите *хубавец* и *хубавица*. Покрай това решение някои думи леко видоизменят своето значение: *двори* → *двор*; *менци* → *менче* и т.н., но идеално решение няма.

б. за прилагателните имена – нечленуваната им форма в мъжки род единствено число, като заличаваме възможните сравнителна и превъзходна степени: *болната*, *по-болни*, *болните* → *болен*; *белите*, *беличка*, *пребяло* и пр. → *бял*.

в. за глаголите – формата в първо лице единствено число в сегашно време: *готвят*, *готвила* → *готвя*.

Диалектни думи, чието значение само подозираме от контекста, не получават място в показалците.

3. Свеждаме някои нетипични глаголни форми до по-употребими чрез дребни намеси (съкращаване, дописване, заместване) в техните представки – в следните случаи:

а. когато при ненамеса би се получил глагол с неясно значение: *възпита* → *питам*; *изкрие* → *скривам*; *изядя ме* → *доядява ме*; *накиля* → *килвам*; *погъва се* → *огъвам се*; *подбързвай* → *побързвам*; *повъзпря се* → *възпирам се*; *покълна* (прокле) → *кълна*; *прекажа* → *казвам*; *увляла*, *увляли* → *влизам*; *улеха* → *заливам*; *йотземеш* → *вземам*.

б. когато глаголите притежават твърде нетипични представки, възпрепятстващи откриването им – тези формално некоректни намеси почти се изчерпват със следното изборяване: *връзседна* → *възсядам*; *изгноил* → *гноясвам*; *издойдоха* → *дохождам*; *изтеляни* → *отелвам се*; *оружи се* → *въоръжавам се*; *опустосвам* → *пустосвам*; *отресе ме* → *тресе ме*; *посбоде* → *сбодвам*; *седлае*, *седлят* → *оседлавам*; *смислям* → *помислям*; *да се спобратимим* → *побратимявам се*; *спровикна се* → *провиквам се*; *уведе* → *завеждам*; *учупих* → *счупвам*; *юрадва се* → *зарадвам се*. Правим този компромис с мисълта за потребителя – търсещият глагола „побратимявам се“ ползвател няма как да отгатне, че трябва да потърси и на „спобратимявам се“; само случайно може да открие глагола „връзсядам“, ако търси „възсядам“, и т.н.

в. в редки случаи, когато при съхраняване на оригиналната форма на думата, тя показва друго значение, различно от контекстуалното му: *дарба* → *дар*; *натиче* → *тека*.

Ползваме процедурата по опростяване на представките крайно ограничено, защото, ако форми като *дожъне*, *заженало*, *наджетваме*, *оженали* и пр. могат да бъдат сведени до „жъна“ без особени смислови загуби, то какво да правим с формите: *дочувам*, *избягвам* и пр. Допускаме само едно изключение по отношение на производните форми на централния за народната песен *женя* се, като свеждаме пак в интерес на потребителя – към основната форма всички форми като: *зажени*, *оженихме*, *приженила* и пр.

В. Лексикални

4. Съхраняваме всички двусъставни думи: *гюл-трендафил, вия-превивам се, викам-провиквам се, думам-казвам, завеждам-повеждам, ръчам-поръчвам, бял-червен, гол-бос, жълт-червен, денем-нощем, жално-милно* и пр.

5. Обединяваме енокоренови думи с различни наставки, като ги отнасяме към най-употребимата дума, чрез която най-вероятно те ще бъдат потърсени: *змеица, змейка, змейна* → *змеица*; *мале, мама* → *майка*; *тато, тейко, тейно* и пр. → *татко*; *орало, оралци* → *рало*; *пряпол, пряпор* → *пряпорец*; *робия, робство* → *робство*; *бойлийка, бойлия, бойлу* → *бойлия*; *нишанлия, нишански* → *нишанлия*; *сами, самичко, самси, самичек* → *сам*; *горе-долу, долу-горе* → *горе-долу*. По същия начин постъпваме и с диалектни думи, много близки по звучене и смисъл до книжовни техни варианти: *бразна* → *бразда*; *дуни* → *дюля*; *диген* → *дюкян*; *правнина* → *правда*; *расод* → *разходка*; *търговлук* → *търговия*; *бисян* → *бисерен*; *вънкашен* → *външен*; *гогуват* → *гукам*.

6. Описваме чрез техни близки синоними глаголи, нямащи форми в сегашно време (*пойде, пойдох* → *отивам*; *раче, рачеш, рачи* → *поисквам*; *река, рекла* и пр. → *казвам*), в това число и чужди думи (*смотрити* → *гледам*).

7. Свеждаме семантично ясни диалектни и чужди думи с еднозначен книжовен синоним (ако имат такъв), чрез който вероятно ще бъдат потърсени: *билбюл* → *славей*; *емяш* → *кръпка*; *гю-реш* → *борба*; *желва* → *костенурка*; *кавръма* → *сърп*; *махмузи* → *шпора*; *свирия* (от *сюррия*) → *стадо*; *роговчица* → *овен*; *ствичка* → *птица*; *щифали* → *обувки*; *бозгун, бозгунлушки* → *размирен*; *бюрюлен* (от *билюрен*) → *кристален*; *думбаджа* → *горделив*; *идрици* → *едър*; *йелави* → *курушмен*; *разбег, развилно, разбегно* → *размирен*; *огизди* → *оюздавам*. Понякога това решение води до загуба на част от многозначността на думата (срв. *сирица* ‘овца, която се дои за сирене’ → *овен*; *скомен, скомена* (от *скамен*) ‘стол, скамейка, пейка’ → *стол*; *гевезен* ‘възчервен, морав’ → *червен*), но показалци с енигматични думи са безмислени. Прилагаме тази процедура само по отношение на думи, чието значение е масово непознато, водени от убедеността, че търсещият думата „обувки“ няма да предположи диалектната форма „щифали“ и т.н. Използването ѝ е строго ограничено по следните съображения:

А. многобройни са диалектните думи, които не могат да бъдат заменени със синоним: *джелепин* ‘търговец на добитък’; *иллия* ‘стара мярка за тегло’; *коруджия* ‘пъдар, горски пазач’ и т.н.

Б. съществуват думи, чиито синоними биха извели само едно от множеството им значения: *алтън* ‘злато, жълтица’; *икиндия* ‘следобед, привечер, следобедна закуска’; *герджик* ‘хубав, спретнат’; *дюзгюн* ‘гладък, равен’ и т.н.

В. множество диалектни и чужди думи са добре познати (*адет* ‘навик, обичай’; *аретлик* ‘побратим, приятел, познайник, другар’; *аркадаш* ‘побратим, другар’; *барабой* ‘картофи’; *хабер* ‘вест, известие’) или са твърде специфични за района и песенната му традиция (*звизка* ‘двугодишна овца, първескиня’; *хайка* ‘другарка, посестрима, приятелка’), така че показалецът би загубил от тяхното свеждане до книжовни думи. Надяваме се, че бъдещите ползватели ще проявяват въображение при формулирането на търсенията си и ще преодоляват ограниченията, които налага всеки показалец.

8. Преобразуваме някои прилагателни в съществителните имена, на които те са производни. Правим това само в 4 случая:

А. по отношение на прилагателните, производни от лични имена. Това е логично по отношение на антропонимите (личните имена на хора) и топонимите (личните имена на местности): *Бакаловите* → *Бакалов*; *Бальовата* → *Бальо*; *Батаченските* → *Батак* (град); *Бачковските, Бачковския* → *Бачково* (село); *Бештепянската* → *Беи тепе* (село). Тук обаче това е приложено и по отношение на етнонимите (личните имена на представители на различни етноси, а по-общо и на други социални и конфесионални групи) и на еортонимите (личните имена на празници): *френгия* → *французи*; *гергьовско* → *Гергьовден*; *коледни* → *Коледа*; *петровка* → *Петровден* и пр., като по този начин изваждаме на светло скритите имена, превърнали се в антономазии (т.е. онарицателностили са се), като напр. *френгия* ‘френски, произведен в Западна Европа’, *гергьовско*

(агне) ‘агне, което се коли на Гергьовден’, (ябълка) *петровка* ‘ябълка, която зрее на Петровден’ и пр. Това решение трябва да се има предвид, когато се ползват показалците, събиращи етнонимите и еортонимите, представени в приложения 2.5.4. и 2.5.5.

Б. по отношение на прилагателните, производни от имена на растения: *бадемлия* → *бадем*; *бобена* → *боб*; *босилкова*, *босилкови* → *босилек*; *букови*, *буковите* → *бук*; *вратигово* → *вратига*; *върбова*, *върбови*, *върбово* → *върба*; *габърова* → *габър*; *дъбови* → *дъб*; *копривената* → *коприва*; *кокичена* → *кокиче*; *конопова* → *коноп*; *ляскова* → *леска*; *орехова* → *орех*; *портокаляна* → *портокал*; *маслиново* → *маслина*; *йелхово* → *елха*; *яворово*, *яворова* → *явор*. Изброяването има амбицията да е изчерпателно, а мотивите за тази и долната процедура е удобството при търсене: формално коректното отнасяне на *яворово* (дърво) сред прилагателните имена би превърнало това споменаване на дървото „явор“ в практически неоткриваемо, още повече, че насочването ще отпадне в книжното тяло, поместващо само показалеца със съществителните имена.

В. по отношение на прилагателните имена, производни от имена на животни: *биволарска* → *бивол*; *концка*, *концки* → *кон*; *лебедови* → *лебед*; *меча* → *мечка*; *овчено* → *овен*; *паунови* → *паун*; *соколови* → *сокол*.

Г. по отношение на прилагателните имена, производни от термини за роднинство: *бабин* → *баба*; *байнов* → *байо*; *бацин* → *баца*; *братови*, *братово* → *брат*; *булкинска*, *булкинско*, *булканска* → *булка*; *годенишка* → *годеница*; *дядови* → *дядо*; *какина* → *кака*; *кумово* → *кум*; *леляна* → *леля*; *майчин*, *мамин*, *мамяна* и пр. → *майка*; *свекрово*, *свекром* → *свекър*; *сестрин*, *сестрина*, *сестрино* → *сестра*; *чичов*, *чичова*, *чичово* → *чичо*. Мотивът за процедурата е все така функционалистки – в името на лесното откриване на търсената информация.

По-широкото прилагане на този подход обаче е невъзможно без изкривяване на значенията в случаи като *верен* → *вяра* и т.н.

9. Свеждаме нетипични и контекстуално изковани думи, до техните основи: *баненчето*, *баненците* → *баня*; *винарка* → *вино*; *винопийце* → *вино*; *грейница* → *грея*; *пазарци* → *пазар*; *долненка*, *долненче* → *долен*; *казовита* → *казвам*; *зачобанувал* → *чобан*; *заесенява* → *есен*. Най-често прилагаме този принцип към обобщителни думи от турски произход: *бакалтък* → *бакалин*; *кадълъка* → *кадия*; *консулука* → *консул*.

Посочените намеси са направени в опит да надмогнем лексикалноориентирания показалец в посока към семантичноориентиран. Това намерение има своя цена – получените статистически резултати за появата на определена дума не са абсолютно точни и следва да бъдат ползвани само като приблизителни. С други думи, идеята на показалците е да се групират значения, а не думи; който се интересува от думите, може да се обърне към честотния речник и конкорданса.

Накрая, признаваме, че окончателната концепция за редакторските намеси не се роди изведнъж, а изкристализира бавно – някои от взетите решения са избрани не като безспорни, а като най-добрите възможни след размисъл и дискусии. Като поглеждаме днес изминатия път, надали можем да оценим обективно направеното. Можем да бъдем спокойни само в едно отношение: ако крайният продукт е пропит от вложения в него морален капитал, то сборникът като цяло трябва да е великолепен.